

Woonscholen in Nederland

De Ravelijn in Maastricht als laatste herinnering

P. TIMMER

Veel steden in Nederland hadden in de eerste helft van de vorige eeuw te maken met grote sociaal-maatschappelijke problemen in achterstandswijken. De laag geschoolde bewoners werden veelal beschouwd als 'ontoelaatbaar', 'onmaatschappelijk' en 'asociaal', destijds veelvuldig gehanteerde begrippen. Stadsvernieuwingprojecten werden uitgevoerd om de achterstandwijken leefbaar te maken en zodoende terug te geven aan de beschaafde samenleving. Naast stadsvernieuwing was er een ander aspect dat onderdeel uitmaakte van de aanpak van de problematiek, namelijk de heropvoeding van de 'asocialen' in de daarvoor opgezette woonscholen. Ingegaan wordt op de achtergronden van het woonschoolprincipe, op de woonscholen in Amsterdam, Den Haag en Utrecht, en op woonschool De Ravelijn te Maastricht en haar betekenis als laatst overgebleven gebouwencomplex van een woonschool in Nederland.

De industrialisering en verstedelijking van de Nederlandse samenleving gingen gepaard met woningnood en armoede. Dit leidde tot erbarmelijke toestanden, vooral in de grotere steden van het land. De Woningwet van 1901 maakte het voor de overheid mogelijk de krotwoningen onbewoonbaar te verklaren en te vervangen door gemeentelijke woningbouw. In 1914 nam Amsterdam het voortouw door de verkrotte binnenstad te saneren en 3500 goedkope gemeentewoningen te bouwen. De nieuwe woningzoekenden werden onderscheiden in 'nette' gezinnen voor de gemeentewoningen en 'ontoelaatbare' gezinnen die niet in de 'normale' buurten geplaatst mochten worden. Bij 'ontoelaatbaar' ging het om gezinnen die hun woning verwaarloosden, huurschulden maakten en door wangedrag overlast veroorzaakten bij buren. Ir A. Keppler, directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, kwam in 1915 tot de conclusie dat er speciale woonwijken nodig waren waarin de gezinnen onder toezicht een aanvaardbaar woongedrag konden aanleren. Het was het begin van een nieuwe benadering van een sociale problematiek die in het hele land navolging kreeg. Veel gemeenten stelden op grond van verschillende criteria vast hoeveel asocialen zij herbergden binnen hun grenzen. Alcoholisme, kinderverwaarlozing, luidruchtig woongedrag, buitenechtelijke relaties en weinig frequent kerkbezoek golden als uitgangspunt. Om

de asocialen opnieuw te *leren wonen* werden in de jaren twintig van de 20e eeuw in Nederland veel tehuizen en woonscholen opgericht. De gekozen aanpak was behalve onderdeel van armoedebestrijding een middel vanuit de volkshuisvesting om de verpaupering van stadsdelen tegen te gaan. Hoewel de meeste gemeenten zich beperkten tot barakken, een enkel gebouw of een aantal woningen kwamen de grotere projecten van de grond in de steden Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Rotterdam bleef achter, de liberaal-confessionele samenstelling van het stadsbestuur liet deze extreme vorm van heropvoeding niet toe.

DEN HAAG, UTRECHT, AMSTERDAM

Het voorstel zoals ir A. Keppler voor ogen had werd in Amsterdam pas in 1926 concreet gemaakt met de aanleg van het 'Zeeburgerdorp' en in 1927 het 'Asterdorp'. Andere gemeenten waren reeds overgegaan tot de bouw van woonscholen. In Den Haag werd in 1923 het 'Zomerhof' gebouwd, Utrecht was in 1924 overgegaan tot de bouw van het complex 'Houtplein'. De woningdiensten van de drie gemeenten hadden contact met elkaar over bouw, inrichting en het beheer van de woonscholen. Behoudens het Houtplein werden de complexen langs de randen van de stad aangelegd. In Utrecht koos men voor een meer 'natuurlijke afsluiting' door enigszins aan te sluiten op de bebouwing van de

stad. Een ommuring zoals bij de Zomerhof in Den Haag vond men te ver gaan en zag men als een gevangenis. De complexen in Amsterdam werden vervolgens zo gebouwd dat zij door woningen waren omringd als door een muur. Het isolement oftewel afgelegen aspect van de woninggroepen was met name noodzakelijk voor de controle. De bewoners konden in alle rust leren wonen zodat zij niet aan allerlei verleidingen bloot stonden. Er bestonden strenge bewoningsreglementen waarbij toezicht werd gehouden door conciërges en opzichters. Niet alleen de bewoningsreglementen leken sterk op elkaar, de complexen hadden allemaal kleine, verdiepingloze woningen met woonkamer-keuken of afzonderlijke keukens en twee, drie of vier slaapkamertjes. In Den Haag hadden slechts enkele woningen een voortuin. Bij de andere woonscholen werden alle woningen direct aan de straat gesitueerd want voortuinen werden zinloos geacht; deze zouden toch niet onderhouden worden. Bij de opzet van de complexen kregen de conciërges en opzichters een centrale plaats, de indeling van woning en wijk werd zo opgezet dat een optimale controle mogelijk was.

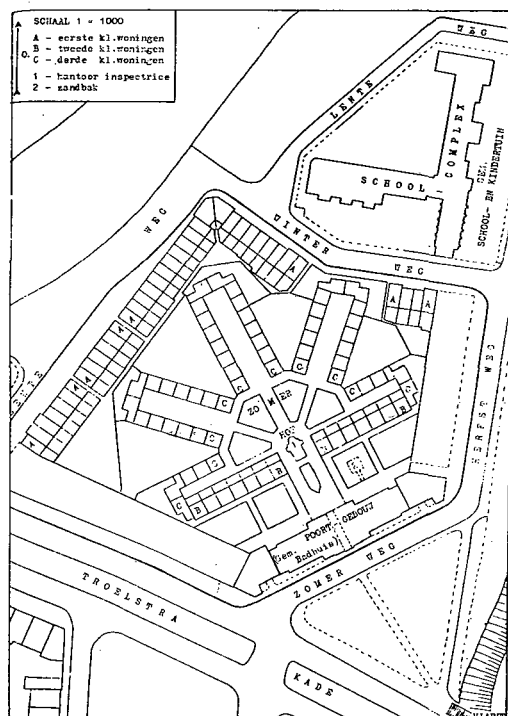
Het Haagse Zomerhof bestond uit 106 'controlewoningen'. Het complex was gelegen in het zuiden van Den Haag tussen de spoorlijn, het Laakkanaal en de Troelstrakade. Zomerhof was ommuurd en kende een bijna stervormige opzet waarbij de straten samen kwamen bij het kantoor van de inspectrice. De woningen kenden een onderverdeling in eerste-, tweede- en derdeklasse woningen. Het complex was alleen toegankelijk door een poortgebouw, dat 's avonds afgesloten werd. Hier was ook het gemeentelijk badhuis gevestigd.

Utrecht ging over tot een meer verspreide opzet door verschillende woningen te bouwen die aansloten op bestaande (nieuw te realiseren) woonwijken in de stad. Het complex Kerkweg, in de volksmond Houtplein, vormde echter een centraal heropvoedingcentrum en in die zin een afzonderlijk complex. Ook hier was de functionele indeling erop gericht het levendige contact

tussen de gezinnen onderling te beperken om het doel, een hogere woonbeschaving, te bereiken. Het complex van zeventig woningen van de Stichting Volkswoningen lag in de wijk Pijlswaard aan de Kerkweg, langs de spoorlijn naar Amersfoort. De woningen met platte daken waren aan de straat en aan een centraal plein gelegen, het Houtplein. Aan dit plein was ook het badhuis en de nadrukkelijk aanwezige opzichterswoning gesitueerd.

De eerste woonschool van Amsterdam werd in een oostelijke uithoek van de stad gerealiseerd. Het Zeeburgerdorp was gelegen aan het Zeeburgerpad op een smalle landtong tussen de Nieuwe Vaart en het Lozingskanaal. Het complex bestond uit een lange straat met aan weerszijden bebouwing. De 56 woningen hadden platte daken en waren van beton. Naast woningen was er binnen het complex een badhuis en een inrichting om de was te doen. Deze laatste voorziening werd ook in de tweede woonschool van Amsterdam, het Asterdorp, gerealiseerd. Het Asterdorp lag tussen de Asterweg en de Distelweg in Amsterdam Noord temidden van bedrijventerreinen. Het Asterdorp had 131 woningen en was toegankelijk via een poortgebouw. Alle gebouwen hadden platte daken. De woningen bestonden uit een enkele bouwlaag en het poortgebouw uit twee bouwlagen. Aan de randen waren woningen gesitueerd aan een rondweg die, evenals de andere woningen aan de dwarsstraten, direct aan de straat waren gelegen. De bouwwijze betekende dat het terrein omringd was als door een muur.

De initiatieven om via de woonscholen de asociale een beter woongedrag aan te leren waren vooral in Amsterdam van korte duur. Hoewel veel bewoners aanvankelijk tevreden waren met hun betere woning kwam er al snel onvrede en verzet. De wijken hadden een slechte naam en de bewoners hadden er genoeg van om overal achtergesteld te worden omdat zij voor 'asociaal' en 'ontoelaatbaar' door het leven gingen. De complexen kregen te kampen met leegstand en grote exploitatietekorten. Ook de resultaten

Het eerste woonschool-complex in Nederland; de Zomerhof te Den Haag. Bron: Van Wel, 1988.

van de heropvoeding in de woonscholen waren te gering. Het Zeeburgerdorp functioneerde nog tot 1943 als onderdak voor ontoelaatbare gezinnen, in 1944 werd het echter door de Duitse bezetter ontruimd en afgebroken. Het Asterdorp werd na de oorlog herbouwd tot een normaal wooncomplex. In 1956 werd het afgebroken om plaats te maken voor industrie. Het initiatief in Den Haag was al voor de Tweede Wereldoorlog op niets uitgelopen. In 1937 waren de meeste woningen van de Zomerhof bestemd voor bejaardenhuisvesting. Hoewel het na de oorlog nog wel enige tijd als heropvoedingswijk fungeerde is ook dit complex uiteindelijk gesloopt.

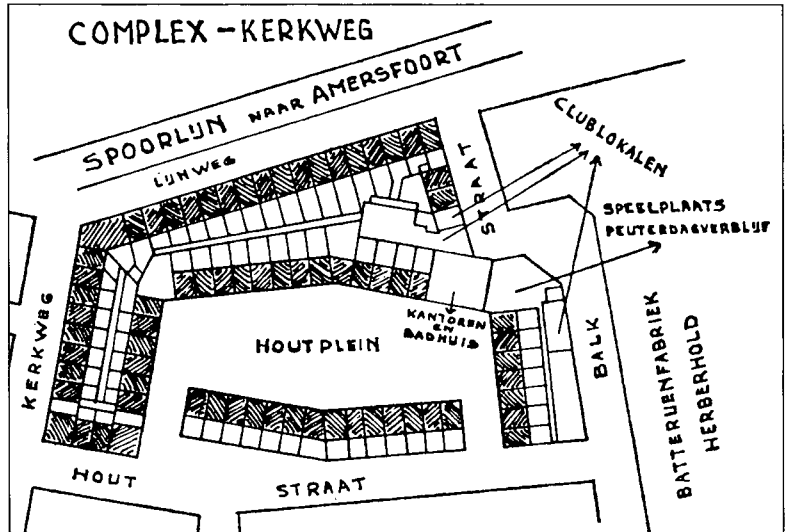
Ook de bewoners van het Houtpleincomplex te Utrecht hadden een negatieve reputatie. De wijk werd echter aangepast aan de naoorlogse opvattingen over heropvoeding en de wijk ont-

wikkelde zich tot een woonschool volgens het nieuwe model. Pas in de jaren zeventig ontstond er steeds meer kritiek op de werkwijze van de Stichting Volkswoningen. De wijk werd in 1974 opgeheven en de woningen van het Houtplein werden vervangen door nieuwbouw.

Het is duidelijk dat de problematiek vooral betrekking had op het woon-wangedrag. Gelijktijdig vond er echter ook een verschuiving plaats in het denken over de ontoelaatbaren. De oorzaak voor het maatschappelijk disfunctioneren werd steeds meer gezocht in psychische aandoeningen. Een onderzoek uit 1933 van de psychiater Querido naar de gezinnen van het Zeeburgerdorp was toonaangevend, hij hanteerde het begrip 'onmaatschappelijk' voor de kansarme groeperingen. De problemen waren volgens hem te wijten aan geestelijke afwijkingen die tot uiting komen in het sociale gedrag. Na de Tweede Wereldoorlog bleef het thema actueel en het ontoelaatbare, onmaatschappelijke en asociale gezin werd nog steeds als een probleem voor de samenleving gezien. Na initiatieven van de centrale overheid met de oprichting van vele gezinsoorden of evacuatiekampen zagen ook lokale bestuurders zich genoodzaakt in te grijpen. In veel steden ging men voort op de ingeslagen weg en was men overgegaan tot de aanleg van nieuwe woningen en complexen voor asociale gezinnen. In Utrecht werd onder andere het complex Anthonieplein aangelegd. Het eerder genoemde Houtplein werd aangepast aan de nieuwste denkbeelden over onmaatschappelijkheidsbestrijding. Ook de gemeente Rotterdam ging overstap. Dit kwam mede door ervaringen met het onderbrengen van slachtoffers na de bombardementen in mei 1940. De orde en tucht in de opvangkampen hadden een positieve invloed op het gedrag van de minder beschaafden. Het in 1947 aangelegde woonschool-complex 'het Brabantse Dorp' (genoemd naar de straatnamen naar Brabantse steden) moest tien jaar later echter alweer wijken voor de realisatie van het uitbreidingsplan Zuid.

Het meest sprekende voorbeeld van een

De Kerkweg/het Houtplein was het centrale heropvoedingscomplex van de Stichting Volkswoningen te Utrecht. Bron: Van Wel, 1988.

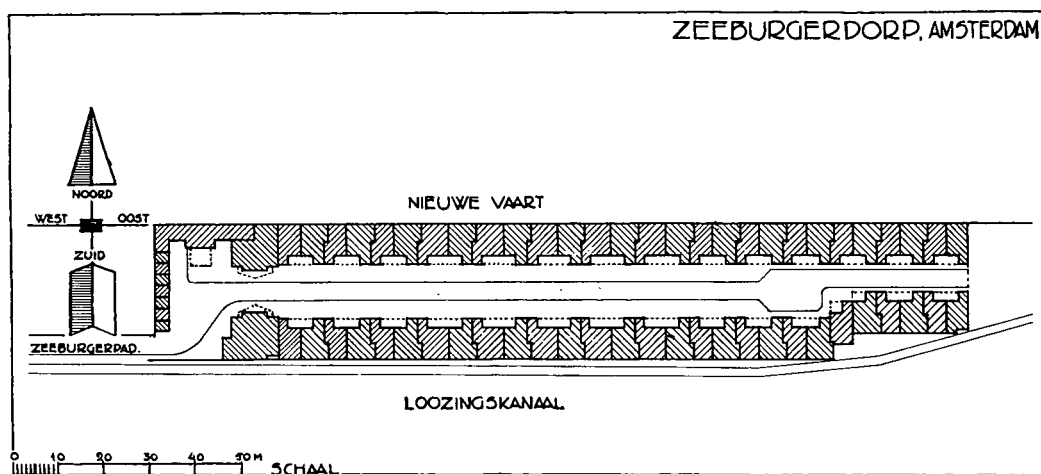

woonschool die na de Tweede Wereldoorlog werd opgezet was woonschool 'De Ravelijn' die in 1955 werd gerealiseerd in Maastricht.

DE RAVELIJN TE MAASTRICHT

Maastricht had vanwege de vroege industrialisering eerder dan andere gemeenten in Nederland te maken met woningnood en het verkrottingsproces. Tegelijkertijd werden er lange tijd door de gemeente geen acties ondernomen tegen deze problematiek. Hoewel ook elders sociale woningbouw na de invoering van de woningwet in 1901 langzaam op gang kwam, ging Maastricht slechts op zeer kleine schaal over tot sociale woningbouw. Dit was in tegenspraak met de vele woningbouwverenigingen die in de stad bestonden. In 1949 ontstonden uiteindelijk de eerste saneringsplannen voor de binnenstad. Deze hadden betrekking op het beruchte Stokstraatkwartier. In het Stokstraatkwartier waren de 17e-eeuwse burgerhuizen in de 19e eeuw opgekocht door huisjesmelkers. De oude bewoners, gegoede burgerij, waren in de villaparken aan de zuidrand van de stad gaan wonen. De huisjesmelkers bouwden de woningen vervolgens om tot huurkazernes. Ook andere gebouwen in de stad, zoals officierswoningen, stallen

en magazijnen werden omgebouwd ten gevolge van de schrikbarende woningnood. De familie Regout bijvoorbeeld ging over tot het stichten van woonkazernes zoals de 'Cité Ouvrière' in het Boschstraatkwartier in 1864. De verkrotting van de binnenstad werd een feit doordat de gebouwen letterlijk volgepropt werden en de eigenaren geen onderhoud pleegden. Het saneringsplan in 1949 had ten doel het Stokstraatkwartier te restaureren om zodoende de wijk weer aangenaam voor wonen en winkelen te maken. Deze relatief late onderneming maakte het mogelijk de problematiek rond de onmaatschappelijke volgens de nieuwste denkbeelden aan te pakken. De sociaal geograaf en aalmoezier dr H. Litjens speelde hierbij een grote rol. Onderzoeken van de Stichting Centrale Caritas (overkoepelende organisatie van caritatieve instellingen) hadden reeds aangetoond dat veertig procent van het Stokstraatkwartier 'asociaal' was. In 1950 ging deze stichting over tot de oprichting van de 'Commissie Onderzoek naar Asocialiteit in Maastricht'. Deze kreeg de opdracht, met volledige medewerking van de gemeente Maastricht, onderzoek te doen naar geheel Maastricht. Op termijn bestonden er namelijk ook saneringsplannen voor het Boschstraatkwartier

Het langgerekte Zeeburgerdorp lag op een smalle landtong in een oostelijke uithoek van Amsterdam. Bron: Ottens, 1975.

en Wyck. De commissie kreeg tevens de opdracht te bekijken wat er met de asociale gezinnen diende te gebeuren. Dr H. Litjens werd aangesteld om leiding te geven aan de commissie. In 1952 kwam de Commissie Litjens met de uitkomst dat Maastricht 1206 onmaatschappelijke gezinnen telde. Dit betekende ruim 7% van het totale aantal Maastrichtse gezinnen. In vergelijking met andere gemeenten was dit een hoog percentage. Litjens verklaarde dit door te wijzen op de sociale ellende van de 19e-eeuwse arbeidersbevolking. Van de 1206 waren er 798 'asociaal', daar viel niets mee te beginnen. Deze dienden overgebracht te worden naar gezinsoorden buiten de stad. De overige 408 werden als 'zwaksociaal' aangemerkt. Daarvan dienden 'de beste gevallen' overgeplaatst te worden in een woonschool van ongeveer honderd woningen, gelegen in een beperkt isolement in de nabijheid van een 'sterke parochie'. In het proefschrift 'Onmaatschappelijke gezinnen: Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht' verdedigde Litjens zijn resultaten. Het onderzoek was één van de eerste publicaties waar een relatie werd gelegd tussen industrialisatie,

gezinsleven en normatief afwijkend gedrag.

De ideeën van Litjens waren voor een groot gedeelte gebaseerd op de denkbeelden van Querido. Litjens beoogde niet alleen heropvoeding in woongedrag, het doel was door middel van intensieve sociale en geestelijke zorg de gezinnen klaar te maken voor doorstroming naar 'normale' woonwijken.

De gemeenteraad van Maastricht stemde in 1953 in met Litjens' aanbevelingen. Men besloot een overgangskomplex oftewel woonschool te bouwen aan de Kleine Cabergerweg voor de schootsvelden van de voormalige vestingwerken De Hoge Fronten. In de naam van de woonschool, De Ravelijn, is verwezen naar deze situatie. De locatie is vanwege het aanwezige terras van het Maasdal hoger gelegen dan de binnenstad van Maastricht. Het complex werd in het open agrarische gebied direct voor en tussen de Hoge Fronten en het voormalige Fort Koning Willem gesitueerd. Westelijk van dit gebied was men reeds begonnen met de aanleg van nieuwe woonwijken richting Caberg. Het complex was zodoende beperkt geïsoleerd en ging deel uitmaken van de Sint-Lambertusparochie.

Architect J. Muré was verantwoordelijk voor het ontwerp van de 104 woningen en het wijkcentrum, architect F. Dingemans ontwierp de stedenbouwkundige opzet. De wijk werd opge-

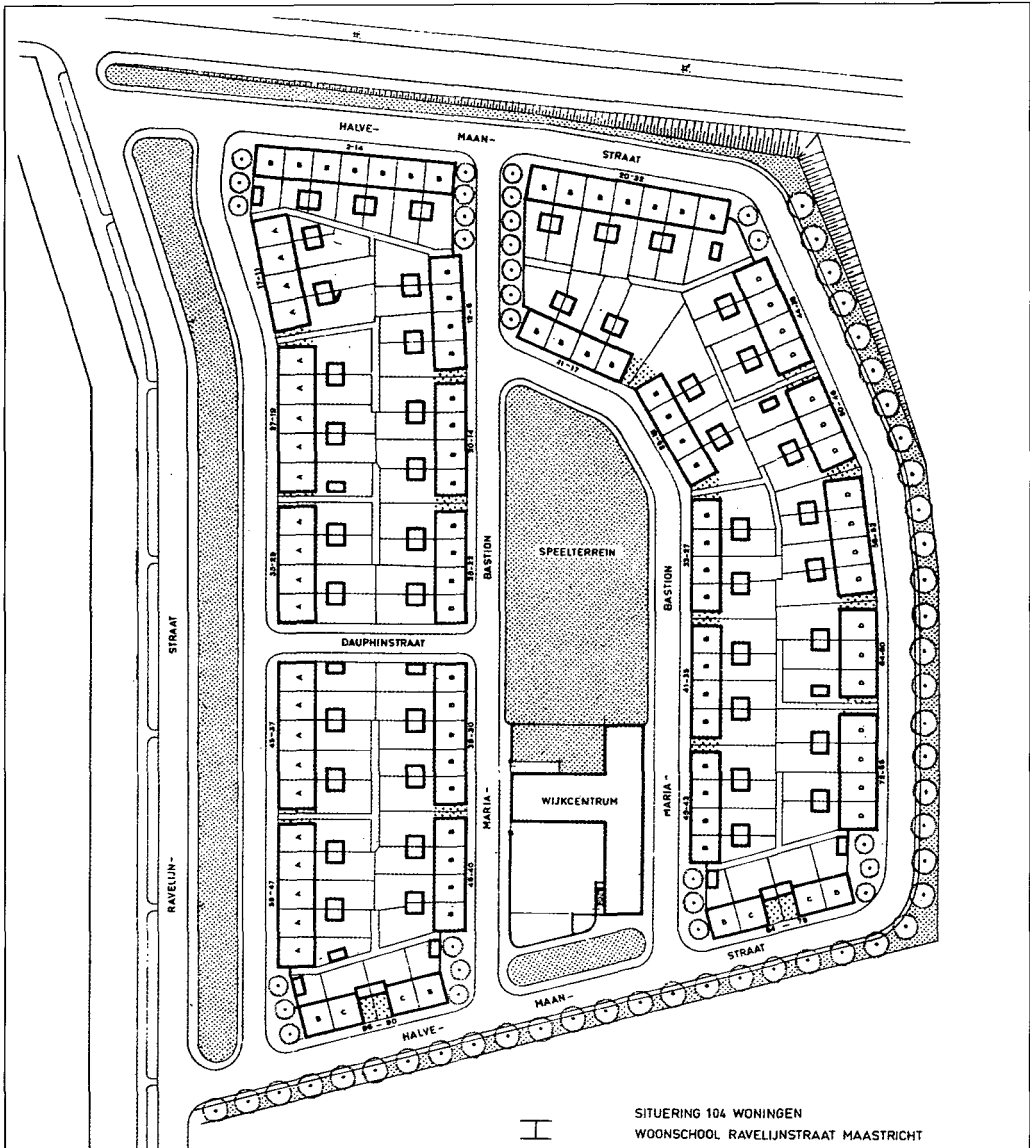
zet volgens een uitgedacht concept dat het doel van de woonschool optimaal diende. Er bestonden vier categorieën woningen. Categorie A was voor gezinnen met de hoogste woonbeschaving en de meeste kans door te stromen naar de 'normale' maatschappij. B, C en D waren bedoeld voor de meer zwaksociale gezinnen. Deze hadden meer toezicht nodig. De bewoners van B en C zouden door moeten stromen naar type A. Type D-woningen waren bestemd voor extra grote gezinnen. In architectuur bestond er geen onderscheid, dit was wel het geval bij de functionele indeling van de woningen. Categorie A en D waren groter. B en C hadden bijvoorbeeld een woonkeuken. Dit zou een stimulerende werking hebben op de netheid van de huisvrouw en voorkwam het houden van kippen en

konijnen in de woningen. Gelet op de lage woonbeschaving van de bewoners werden, evenals in de vooroorlogse woonscholen, voortuinen niet zinvol geacht.

Centraal gelegen was een plein met het wijkcentrum 'De Goede Herder'. Het wijkcentrum huisvestte naast de wijkverplegers en de administratie onder andere een speelzaal, toneelzaal, kleuterklassen, een kapel en een leskeuken voor de kooklessen aan vrouwen. Rond het plein, het speelterrein, werden in de binnenste ring de categorie B woningen gesitueerd. Hierdoor bestond er overzicht vanuit het wijkcentrum op de meest zwaksocialen. De woningen van categorie C en D werden in de buitenste ring ter hoogte van het landelijke gebied geplaatst, de rustiek van de locatie zal hier zijn invloed kunnen doen gelden. De potentiële doorstroomgezinnen werden in de categorie A woningen langs de Ravelijnstraat (voorheen Kleine Caabergerweg) geplaatst. Deze locatie sloot enig-

Achterbouw en achtergevel van woningen in de Stokstraat in Maastricht voor de grote renovatie. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1954.

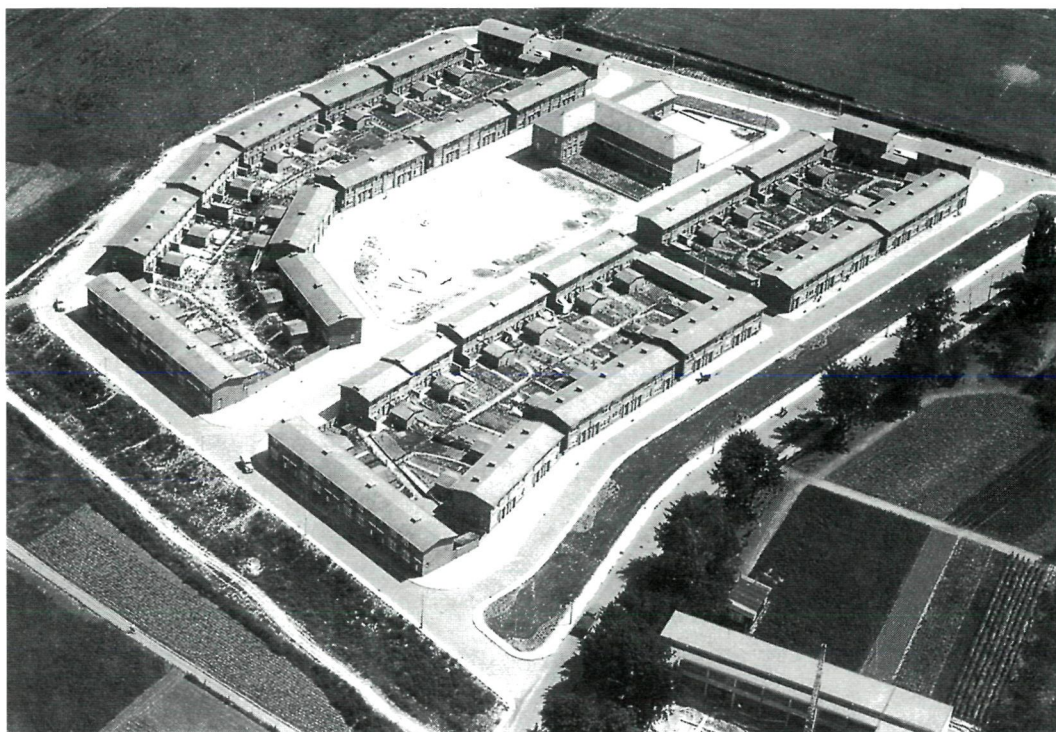

Het bebouwingsplan voor woonschool De Ravelijn te Maastricht. Bron: Maastrichts Silhouet, Stichting Historische Reeks Maastricht, 1999.

zins aan op de beschaafde wereld van westelijk gelegen parochie en buurt.

De Ravelijn werd een voorbeeldwijk van een bepaalde interventiestrategie en kreeg zeer veel

ationale en internationale belangstelling. De bezoeken van delegaties werden zelfs tot een minimum beperkt om het 'aapjes kijken' te verminderen. Hoewel de nieuwste denkbeelden werden beproefd bij de resocialisering van de gezinnen bleken ook hier de resultaten zeer gering. Van doorstroming kwam het niet en evenals eerdere woonscholen werden de bewoners

Luchtfoto van De Ravelijn in 1957. Het centrale plein met het wijkgebouw De Goede Herder is duidelijk herkenbaar. Foto: Gemeentearchief Maastricht, 1957.

bestempeld als 'asociaal' bij het zoeken naar een nieuwe woning. Daar komt bij dat de denkbeelden over onmaatschappelijkheid begin jaren zestig ingrijpend veranderden, een verandering die ook bij het Houtplein en andere woonschool-complexen uiteindelijk tot opheffing leidde. Het afwijkend gedrag van de economisch zwakke gezinnen werd niet langer geweten aan geestelijke afwijking, de structuur van de samenleving vormde de basis van het probleem. Het maatschappelijk werk richtte zich vanaf deze tijd meer op de sociale integratie in plaats van heropvoeding. Men beseftte dat de stigmatiserende en isolerende werking van woonscholen de maatschappelijke achterstelling van bewoners alleen maar versterkte.

Het duurde tot midden jaren zeventig voor-

dat de woonscholen opgeheven en gesloopt werden. Ook De Ravelijn was achterhaald en afgeschreven en zou aanvankelijk begin jaren tachtig gesloopt worden. De gemeente had in de tussentijd de woonschool gebruikt voor tijdelijke huisvesting van studenten en kunstenaars. Het is uiteindelijk deze groep bewoners geweest die De Ravelijn voor sloop behoevde. Inmiddels wonen er veel jonge gezinnen die zich bewust zijn van hun bijzondere en karakteristieke woonomgeving en die deze als zeer prettig ervaren. De gemeente Maastricht heeft de woningen voor het laatst in 1999 grondig gerenoveerd waarbij de woningen een kleur hebben kregen. Bij het aanbrengen van de kleuren geel en geel/blauw is rekening gehouden met de oorspronkelijke functionele opzet van de bebouwing in de wijk. De woninggroep heeft op het hoger gelegen terras met de daarvoor lager gelegen voormalige schootvelden een zeer prominente plaats in de ruimtelijke structuur van Maastricht.

De Ravelijn, geel geschilderde A-woningen aan de Ravelijnstraat na de renovatie eind 20e eeuw. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, K. Roderburg, 2001.

HISTORISCHE BETEKENIS

De Ravelijn is als laatst overgebleven woon-school uniek en van grote sociaal-historische betekenis. Het vertelt het verhaal van de sociologische evolutie in Nederland, waarin de term 'asociale' geleidelijk plaats maakte voor 'kansarmen'. De Ravelijn getuigt tevens van de veelomvattende aanpak van de volkshuisvestingsproblematiek in de vorige eeuw. Het is de laatste herinnering van een bepaalde oplossingsstrategie die eens op grote schaal in Nederland is uitgevoerd. Daarnaast is het complex onlosmakelijk verbonden met de historie van de stad Maastricht en met name met het Boschstraatkwartier en met het tegenwoordig als woon- en winkelgebied zeer populaire Stokstraatkwartier.

Zowel op lokaal als op nationaal niveau heeft De Ravelijn grote cultuurhistorische waarde binnen het zogenaamde 'wederopbouw' erfgoed (periode 1940-1965). Na jaren min of meer beladen te zijn geweest - net als de andere gemeenten was ook hier de gemeente niet echt trots op dit verleden - is het dan ook positief dat ook de

gemeente Maastricht het complex als zodanig waardeert. Tezamen met de speciale inzet en betrokkenheid van de bewoners heeft de wijk daarom zeker toekomstwaarde. Een status als gemeentelijk monument ligt in het verschiet; in de verdere toekomst misschien ook het predikaat van rijksmonument.

'Dwelling-schools' in the Netherlands

'De Ravelijn' in Maastricht as a last heritage

In the first half of the 20th century, social downgrading was a big problem in many districts in the major Dutch cities. Besides urban renewal, a sociological solution was attempted. The most 'antisocial' families were selected for re-education in a so-called 'woonschool' (dwelling-school) where they were stimulated 'to learn how to dwell'. Criteria for selection were alcohol abuse, child neglecting, extramarital relations, decline in church attendance, et cetera. During the 1920s Amsterdam ('Zeeburgerdorp' and 'Asterdorp'), Utrecht ('Houtplein') and The Hague ('Zomerhof') realized dwelling-schools. Most of them were situated at remote areas near or in the city. Meanwhile new research gave the problem another perspective, a perspective which blamed abnormal behavior due to a psychological nature. After World War II many ci-

B, C en D-woningen in De Ravelijn grenzend aan de schootvelden van de Hoge Fronten. Eveneens geel geschilderd na de renovatie in 1999. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, K. Roderburg, 2001.

ties proceeded to action again. 'De Ravelijn' in Maastricht (1955-1956) is the best example of a dwelling-school created with notice of the newest ideas about re-educating. Nevertheless the projects didn't succeed, the isolation had an opposite effect and didn't lead to social integration. The turning point came in the 1970s. Antisocial behavior is to be seen as a result of the social structure of society. In stead of 'antisocial' the families are being called 'economical weak'. Most dwelling-schools had already been demolished. 'De Ravelijn' in Maastricht functioned, without success, until 1982. Nowadays its remaining buildings are the last relics of a dwelling-school in the Netherlands.

LITERATUUR

- REGT, A. DE (1984). Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Boom, Amsterdam.
- OTTENS, E. (1975). 'Ik moet naar een kleinere woning

omzien, want mijn gezin wordt te groot'. 125 jaar sociale woningbouw in Amsterdam. Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam.

- WEL, F. VAN (1988). Gezinnen onder toezicht. De Stichting Volkshuisvesting te Utrecht 1924-1975. Uitgeverij SUA, Amsterdam.
- REITHLER, M. (1995). De Ravelijn in cultuur-historisch perspectief. Wetenschapswinkel, Rijksuniversiteit Limburg. Maastricht.
- JANSEN, F. (1999). De Ravelijn. Maastrichts silhouet. Stichting Historische Reeks Maastricht, Maastricht. Architectuurgids Maastricht 1895-1995. Stichting TOPOS, m.m.v. Dienst SOG, gemeente Maastricht. 1997.
- DIETEN, J. VAN (2001). Mores leren in de woonschool. Woningwet 1901-2001. Binnenlands Bestuur 12, 23/3/2001. Blz. 26-29.

NOOT

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft alles in het werk gesteld het beeldmateriaal op te sporen. Mochten er, ondanks de zorgvuldig pogingen de rechthebbende te traceren, onjuiste vermeldingen zijn dan kan men contact opnemen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.